

kıtalarının birbirinden ara nağme ile ayrılması ve her kıtanın başına genellikle "âh, yâr" gibi terennümelerin ilâve edilmesiyle bestelenmiştir. Serbest izlenimi veren, ancak kalıplaşmış ve ritimli ezgilerle okunan bu kıtaların arasında bütünüyle serbest okunan bir kıta da bulunur. Klasik Türk müsikisinde çok az kullanılmış olan bu formun tanınmış örnekleri arasında Nevres Paşa'nın, "Vardım ki yurdundan ayağ göçürmüş" mısraı ile başlayan şehnaz ve, "Hasretle bu şeb gâh uyudum gâhî uyandım" mısraı ile başlayan uşak divanlarıyla Suphi Ziya Özbekan'ın, "Dün gece ye's ile kendimden geçtim" mısraı ile başlayan hicaz divanı en meşhurlarındandır.

Şehir halk müsikisi eserleri arasında yer alan divanların en belirgin özelliği, aruz vezniyle ve konuşurcasına bir eda ile (resitatif) icra edilmesidir. Ayrıca aruzun "mefâilün mefâilün feûlün" kalıbı ile ve on beşli hece vezniyle yazılan divan örnekleri yanında bir istisna olarak on birli hece vezninde yazılmış divan örneklerine de rastlanmıştır.

Kars-Erzurum yöreleriyle Azerbaycan âşıkları arasında daha çok divanî adı verilen ve âşık müsikisinde pek fazla kullanılan ezgilerden biri olan divanlar, âşık meclislerinde yapılan fasılların en başında çalınan ve söylenen eserlerdir. Bu öncelik sadece âşık meclislerine mahsus olmayıp bunun dışında özel toplantılar, düğünler ve halk hikâyeleri anlatılan meclisler için de geçerlidir.

Divanî okumak, bir âşığın ustalığını ve kudretini göstermesi bakımından son derece önemli olduğundan divanî bilmeyen âşık pek itibar görmediği gibi âşık meclislerinde de yer alamaz. Bir halk sanatkarının divan seslendirebilmesi için güzel ve geniş oklavlı bir sesin yanı sıra müsiği ve daha çok telaffuza dayalı dil kuralları ile divan ağzını iyi bilmesi gerekir. Divan veya divanîler bir kişi tarafından okunabildiği gibi beyitlerde sırayı takip etmek şartıyla her beytin farklı kişiler tarafından okunması suretinde de icra edilebilir.

Formun halk edebiyatı içinde genellikle ağdalı olan dili, hece vezninin kullanıldığı söyleyişlerde bile Arapça-Farsça kelime ve tamlamalarla dolu olabilir. Çeşitli konuların işlendiği divanlarda tasavvufi unsurlara çok yer verilir. Anadolu'nun muhtelif yörelerinden derlenen divanların genellikle gazel ve murabba biçiminde olduğu görülmektedir. Muhammes, müseddes ve ayaklı divan bi-

çiminde ezgili örneklerle ise rastlanmamıştır. Azerbaycan âşık sanatında da "gıfılbend divanî, cıgâlı divanî, divanî mersiye, divanî fahriye (öyüdleme-üstadnâme), divanî mühemmes beyân-ı hâl tarihî manzume, divanî mühemmes tecnis, divanî müseddes, zencirleme divanî, divanî mühemmes müseddes elif-lâm" gibi nazım şekillerinde örnekler bulunmaktadır. Divanlar yörelere mahsus özel ezgilerle okunur. Nazım şekillerinin farklı oluşu veya mısralardaki hece sayısının değişmesi, divanların güftelerinin tesbitinde birtakım zorluklara yol açsa da esas olan ezgi kalıpları olup güfteler bu belirli ezgi kalıplarına döşenmiştir.

Anadolu'da tesbit edilen divanların genellikle ayaklı serbest ritimli ezgiler grubundaki müzikal biçimde olduğu görülmektedir. Ancak bu biçimin pek çok istisnası olabilir. Bu divanlarda saz girişleri önce ayak denilen ritimli bir melodik cümle, cümlecik veya bölümler halinde. Güfte uzun hava tarzında ve serbest ritimle icra edilir. Zaman zaman ritimli güfteye veya ritimli saz melodisine de (ayak) yer verilir. Ayak melodileri giriş, ara ve son bölümlerinde aynen kullanılabildiği gibi değişik de olabilir. Divanlar serbest ritimle de başlayabilir. Bu gibi divanlarda güfte ritimli olarak devam edebileceği gibi yerini ritimli bir saz melodisine de bırakabilir. Özellikle Elazığ yöresinde fasıl âdabı çerçevesinde maya, tecnis ve elezber gibi türlerin yanında divanlar da birbiri ardınca icra edilir ve ezgiler ritimli bir biçime dönüşür.

Divan metinleri uzun hava tarzında ve serbest olarak okunduğunda bile yedi veya sekiz zamanlı iç ritimler hissedilir. Bu iç ritim, taktî denilen vezne bağlı okuyuştan dolayı tabii olarak ortaya çıkar, usta sanatkarlar ve âşıklar vezne bağlı bu okuyuşlara bilhassa dikkat ederler. Melodî kalıplarında mısra içindeki, kelimelere bağlı motiflerde de taktî'li okuyuşlara uyulduğundan hece vezinli, âşık ağzı divanlarda bu özellikle karşılaşılır. Usta malî okuyuşlarda değişmez kural gibi görülen bu iç ritim ezginin girişinde ve karara (kadans) varışlarında bozulabilir. Bazı yörelerde ayrıca usullü divanlara da rastlanmıştır. Ancak bu çeşit ezgilerde de yine vezinle bağlantılı olarak ortaya çıkan yedi veya sekiz zamanlı vurgular ağırlık kazanır.

Tesbit edilen divanîler arasında Doğu Anadolu bölgesinde Osmanlı divanîsi, merkeke, yerli, Borçalı, Çıldır, Yürük, Âzerî, Terekeme, Esme Sultan, Şahnaz, Semâî,

Erzurum, Kağızman, Kars, Melike, Karabağ, Türkmen, Karapapağ, Sezaî, Hasta Hasan, gazelî, müstezad, Reisoğlu, Bektaşî ve Dudakdeğmez divanîleri örnek olarak verilebilir. Bu divanîler özel divanî havaları ile okunur. Anadolu'nun diğer bölgelerinde bilhassa Konya ve Kastamonu'da da düz divan, hicaz divan, Yenikapı divanı, İstanbul ağzı divan gibi çeşitlere rastlanmıştır.

Azerbaycan âşık sanatında da divanîler on beş hecelidir. Bunlara baş divanî (Şerhata-Şah Hatâyî), orta divanî, aya divanîsi, bahrî divanîsi, Revan Çukuru divanîsi, Çıldır divanîsi örnek olarak verilebilir.

Anadolu'nun çeşitli yörelerinden derlenen divanîlerin metinlerinde Âşık Ömer, Âşık Şemî, Âşık Dertli, Seyyid Nigârî, Erzurumlu Emrah, Öksüz Ömer, Âşık Fahri, Âşık Kenzî, Âşık Şenlik, Âşık Sümmânî ve diğer eski ustaların mahlaslarının taşınılmış olduğu görülmektedir. Bugün elde Adıyaman, Amasya, Ankara, Artvin, Çankırı, Çorum, Elazığ, Gaziantep, Giresun, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kerkük, Konya, Malatya, Mardin, Muş, Rize, Sivas, Tokat, Trabzon, Urfa ve Yozgat'tan ezgili olarak derlenmiş altmış kadar divan örneği bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

TRT İstanbul Radyosu THM Arşiv ve Diskoteği; TRT Müzik Dairesi THM Arşiv ve Diskoteği; Ahmet Talat (Onay), *Halk Şiirlerinin Şekil ve Nevî*, İstanbul 1928, s. 79-81; İhsan Ozanoğlu, *Âşık Edebiyatı*, Kastamonu 1940, tür.yer.; Hikmet Dizdaroğlu, *Halk Şiirinde Türler*, Ankara 1969, tür.yer.; Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s. 354-356; Şeref Taşlıova, "Kars ve Çevresinde Sazla ve Sesle Söylenen Âşık Makamlarının İsimleri", *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*, Ankara 1976, s. 136; a.mlf., "Kars'ta Âşıklık Geleneği ve Halk Hikâyeleri", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler*, Ankara 1985, s. 137; Hasan Kartarı, *Doğu Anadolu Âşık Edebiyatının Esasları*, Ankara 1977, s. 41-49; Mürsel Hekimov, *Âşık Şerhinin Növeleri*, Bakü 1987, tür.yer.; Ensar Aslan, "Doğu Anadolu'da Söylenen Âşık Makamları Üzerine Bir Araştırma", *Köz*, sy. 3, Erzurum 1980, s. 52; M. Sabri Koz, "Divan", *TDEA*, II, 328.

SÜLEYMAN ŞENEL

DİVAN

(دیوان)

İslâm devletlerinde resmî işlerin görüşülüp karara bağlandığı meclis ve buna bağlı devlet daireleri.

Arapça, Farsça, Urduca ve Türkçe'de farklı anlamlarda kullanılan divan kelimesinin Farsça menşeli olduğu, Sâsânî İmparatorluğu'nda devlet idaresine ait

bir terim olarak Arapça'ya geçtiği ve aslının Ârâmîce'den geldiği bilinmektedir. Divan, devlet idaresindeki muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere (kuyûdât defterleri), bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir. Sâsânîler'le ilgili olmak üzere divana bu adın niçin verildiğine dair iki rivayet vardır. Birinci rivayete göre Kısra Enûşîrvân, yanlarına uğradığı kâtiplerinin kendi kendilerine sayı sayıp hesap yaptıklarını görünce onlara "divane" (deli) demiş, zamanla bu tabir yaygınlaşarak kâtiplerin çalıştıkları yer için kullanılmaya başlanmış, sonradan da "divan" şeklini almıştır. İkinci rivayette, divan kelimesinin Farsça'da "şeytanlar" mânasına geldiği, kâtiplere devlet işlerini çok iyi bildikleri, gizli ve açık her şeye çabucak vâkıf oldukları, dağınık ve karışık hesapları kolayca toparlayabildikleri için bu mânaya delâlet etmek üzere "divan" denildiği nakledilmektedir. Zamanla kâtiplerin oturduğu yere de bu ad verilmiştir.

Hız. Âişe'den rivayet edilen bir hadis-te divan kelimesi "hesap defteri" anlamında kullanılmıştır (*Müsned*, VI, 240). Diğer taraftan divan, şiirin Arap toplumdaki yerini ve önemini göstermek için kullanılan bir terimdir. Bazı müellifler, Araplar'ın bütün bilgilerini içine alan, bunları muhafaza eden ve daima başvurdıkları şiire "dîvânü'l-Arab" veya "dîvânü ilmi'l-Arab" adını vermişlerdir. Divan kelimesi ayrıca, İslâm dünyasında bir şairin manzumelerini klasik nazım şekillerine göre bir tertip dahilinde içine alan mecmualara verilen bir ad olmuştur.

Bugünkü Arapça'da "hükümet dairesi, yönetim bürosu, memurluk yeri ve sekreterlik" mânalarında da kullanılan divanın arşiv; hükümdarın oturduğu şehir ve buradan Batı dillerine geçen anlamıyla şarkkârî kanepe; Osmanlı Devleti'nde birkaç köyden müteşekkil bazı bölgelerdeki küçük idarî birim; mahkeme (dîvân-ı harb, dîvân-ı âlî); toplantı ve kurul (divan kurmak, divan toplamak); devlet daire ve meclisi (Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye); Türk halk müzikisinde bir form ve saz; Mağrib Arapçası'nda yabancı tâcirlerin barındığı büyük han veya kervansaray gibi çok zengin ve çeşitli anlamları vardır.

A) Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler ve Fâtımîler'de Divan. İslâm dünyasında, ilk defa Hız. Ömer'in fey gelirlerini dağıtmak için kurduğu divan teşkilâtıy-

la birlikte yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan divan tabiri Emevîler ve bilhassa Abbâsîler zamanında, başta askerî ve malî sahalar olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerine bakan müesseselere isim olarak verilmiştir.

Hız. Ömer Irak, İran, Cezîre, Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethiyle birlikte İslâm devleti hâkimiyeti altına giren gayri müslimlerin verdikleri ve fey adı altında toplanan cizye, haraç ve ticaret malları vergileri sonucunda artan gelirleri müslümanlara dağıtmak üzere bir teşkilât düşünmüştü. Kaynaklarda 15 (636) yılı zikredilmekle birlikte güvenilir otoritelerin 20 (641) tarihinde kurulduğunu ifade ettikleri divan teşkilâtı muharip güçleri kaydetmek ve hazineyi düzene koymak için teşekkül etmişti. Bu ilk divana bazıları Dîvânü'l-cünd adını vermişlerse de bunu yalnızca divan diye adlandıranlar çoğunluktadır. Hız. Ömer feyden hisse alacak Medine halkını, fetihlere katılmış kuvvetler ve aileleriyle birlikte kabile esasına göre divan defterlerine kaydettirmiş, buna bir kısım mevâlî* de dahil edilmişti. Divan defterlerinde şahıs isimleriyle birlikte yılda bir defa verilecek atıyye ile (atâ) aylık istihkaklar da (erzak, yiyecek) belirtilmişti. Araplar'ın nesebini çok iyi bilen üç kişiden oluşan bir heyet divan defterlerini düzenlerdi. Aylık erzakın eşit miktarda (iki cerîb yiyecek) tesbit edilmesine karşılık atıyyeler, İslâmiyet'e geçmişte yapılan hizmetlere ve Hız. Peygamber'e yakınlık derecesine göre farklı miktarlarda belirlenmişti. Kabilelere göre divan defterlerine kayıt geleneği Emevî Devleti'nin sonuna kadar devam etti. Bu arada benzer divan defterleri Basra, Küfe ve Fustat gibi merkezlerde de tutulmaktaydı. Bu bölgelerde ayrıca Bizans ve Sâsânî devirlerindeki haraç divanları da eskisi gibi devam etti.

Emevîler zamanında Dimaşk'taki Dîvânü'l-harâc merkezî divan oldu ve "ed-Dîvân" olarak adlandırılmaya başlandı. Toprak vergilerinin takdiri ve toplanmasıyla ilgili işler divanda yapılmıyordu. Muâviye b. Ebû Süfyan zamanında (661-680) Dîvânü'r-resâil (muhabere divanı) şekillendi. Halife bütün yazışmaları okur ve yorumlarını yapardı. Hemen ardından kâtip gerekli dokümanları veya mektupları hazırlardı. Muâviye, her mektup veya dokümanın orijinalinin kontrol edilip mühürlenerek gönderilmesinden sonra bir kopyasının çıkartılıp saklanacağı Dîvânü'l-hâtem'i tesis etti. Sahtekârlığı ön-

lemek için bir de kontrol mekanizması kurdu. Belâzûrî, bunu ilk defa İran tesiriyle Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'in gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Muâviye, daha sonra Abdülmelik b. Mervân tarafından yeniden düzenlenen Dîvânü'l-berid'i de (posta dairesi) faaliyete geçirdi.

Dîvânü'l-cünd, bu tarihe kadar aralıklarla kabile esasına göre Araplar'ın kayıtlarını tutmak için nüfus sayımlarını sürdürmüştü. Mısır divanı I. (VII.) yüzyılda üç nüfus sayımını gerçekleştirdi. Üçüncüsü 95'te (713-14) Kurra b. Şerîk tarafından yapıldı.

Muhtemelen bir Bizans kurumu örnek alınarak tesis edilen Dîvânü'n-nafakât bütün masrafların hesabını tutuyordu. Bunun hazine ile yakın bağlantısı olduğu görülmektedir. Dîvânü's-sadaka zekât ve öşürleri tayin etmek, Dîvânü'l-müstegallât ise şehirlerdeki devlet topraklarını, binaları, özellikle halka kiralananmış çarşıları yönetmek için kuruldu. Dîvânü't-tırâz sancaklar, bayraklar, resmî elbiseler ve bazı eşyanın yapımından sorumluydu. Divan kâtibinin adı elbiseler üzerine yazılmıştı. Her bölge, bütün gelirlerin toplandığı bir haraç, bir resâil ve cünd divanına sahipti. Haccâc'ın valiliği sırasında bir divan baş kâtibi ayda 300 dirhem alıyordu.

Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân divanlarda, tırâz* ve sikkelerde Arapçalaştırma politikasını başlatan ilk halife oldu. O zamana kadar haraç divanlarında Irak ve İran'da Farsça, Suriye'de Grekçe, Mısır'da Kiptice ve Grekçe kullanılıyor, defter tutma ve kayıt işlemlerinde eski uygulamalar geçerli kabul ediliyordu. Hatta mahallî mühür ve tarihlerle de sık sık rastlanıyordu. Bu karışıklığa son vermek için Abdülmelik devrinde Arap şekil ve usullerinin esas alınmasına çalışıldı. Eski takvimler müslüman ay takvimine (kamerî) göre düzenlendi. Resmî dil olarak kabul edilmeden önce ara sıra kullanılan Arapça yaygınlaştırıldı. Bu hususta ele geçen ilk papirüs 22 (643) tarihli. Ancak mahallî dillerin kullanımı II. (VIII.) yüzyıla kadar sürmüş, divanların Arapçalaştırılması birkaç safhada gerçekleşmiştir. 78'de (697) Haccâc Irak divanlarında Arapça kullanılmamasını emretmiş, 81 (700) yılında Abdülmelik Suriye divanlarına aynı emri vermiş, bunu 87'de (706) Mısır divanları takip etmiş, son olarak da Horasan divanlarında Hişam b. Abdülmelik devrinde Arapça geçerli olmuştur (124/741-42). Bu divanlarda çalışan çok sayıdaki zımmî-

nin işine son verilmekle birlikte bazıları görevlerini sürdürdü; mevâlî ise daima görevde kaldı.

Abbâsîler Emevî divan sistemini geliştirip yaygınlaştırdılar ve vezâret makamı aracılığıyla merkezî bir bürokratik yönetim sağladılar. Halife Seffâh devrinde (750-754) el konulan Emevî toprakları için bir divan kuruldu. Bu da muhtemelen halifelik mülklerine bakacak olan Dîvânü'd-diyâ'ın başlangıcını oluşturdu. Halife Mansûr devrinde (754-775) müsadere edilen mallar için geçici bir divan teşkil edilmişti. Ayrıca muhtemelen saray hizmetindeki kişilerle ilgili olarak da Dîvânü'l-ahşâm kurulmuştu. Bunun yanı sıra halifeye verilen dilekçeleri takip etmekle görevli bir de Dîvânü'r-rikâ' vardı. 162'de (778-79) Mehdî el-Abbâsî'nin hilâfeti sırasında mevcut divanların her biri için bir zimâm divanı olduğu bilinmektedir. 168 (784-85) yılında bütün zimâmları kontrol etmek için merkezî bir divan olan Zimâmü'l-ezimme tesis edildi. Bu kurum divanların hesaplarını kontrol etmekte, işlerini denetlemekte ve bir divanla vezir veya diğer divanlar arasında koordinasyon görevini yerine getirmekteydi. Hâkimlerin görev yaptığı Dîvânü'l-mezâlim, halkın devlet âmilleri aleyhindeki şikâyetlerine bakmak için kurulmuştu.

Dîvânü'l-harâc toprak vergileriyle ilgilenirken Dîvânü's-sadaka faaliyetlerini sığır zekâtıyla sınırlamıştı. Dîvânü'l-harâc, gelir müfredatının özelliğini araştırmak ve hesapları kontrol etmekle görevli cehbezlerden birini de içine alan değişik bölümlere sahipti. Başka bir bölüm de ilgili kişilerin adlarıyla, gelen ve giden mektup ve dokümanların kaydının yapıldığı Meclisü'l-esküddâr'dı. Bu bölüm Dîvânü'l-berîd ve Dîvânü'r-resâil içinde de bulunuyordu. Dîvânü'l-harâc'daki yazışmalar Dîvânü'l-hâtem'de kontrol edilirdi.

Mütevekkil-Alellah devrinde (847-861) Dîvânü'l-ahşâm ile aynı olması muhtemel Dîvânü'l-mevâlî ve'l-gilmân'ın mevcut olduğu bilinmektedir. Bu divan, sayıları çok olan saray görevlileri ve kölelerle ilgilirdi. Ayrıca bu dönemde Dîvânü's-sır olarak da adlandırılan Dîvânü'l-hâtem, başkanının halifeyle yakın ilişkisi sebebiyle özel bir öneme sahipti. Eyaletlerde merkezî divanların küçük birer örneği olan harâc, cünd ve resâil gibi mahallî divanlar vardı.

Divanlarda görevli kâtiplerin önde gelenleri bazan başka bir divana tayin edilebilirdi. Halife Me'mûn dönemine kadar (813-833) kâtiplerin maaşları ayda 10 dirhemle 300 dirhem arasında değişmekteydi. Me'mûn devrinden sonra en yüksek ücreti kâtibü'l-harâcın aldığı belirtilmektedir.

Divanlar özellikle III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda büyük bir gelişme gösterdi. Mahallî divanların kayıtlarının kopyaları genellikle Dîvânü'l-harâc'da toplanıyordu; ancak III. (IX.) yüzyılın ortalarında her eyaletin merkezinde özel bir harâc divanı da yer alıyordu. Mu'tazid-Billâh (892-902) bu divanları birleştirerek Dîvânü'd-dâr (Dîvânü'd-dâri'l-kebir) olarak adlandırılan bir divanda topladı. Ondan sonra gelen Muktefi-Billâh devrinde (902-908) bu teşkilât doğu bölgeleri için Dîvânü'l-maşrik, batı bölgeleri için Dîvânü'l-mağrib, Irak için Dîvânü's-Sevâd olmak üzere üç divana ayrılarak yeniden teşkilâtlandırıldı. Bunlar arasında Dîvânü's-Sevâd en önemli divan olarak kabul edilir. Bununla birlikte Muktedir-Billâh devrinde (908-932) merkezî divan (Dîvânü'd-dâr) varlığını sürdürüyor, vezir veya bir kâtibeye bağlı olan üç divan Dîvânü'd-dâr'ın bölümleri olarak kabul ediliyordu. Dîvânü'd-dâr'ın kâtibi âmillerle doğrudan bağlantılıydı. Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmasından ve Abbâsî halifeliğinin otoritesini kaybetmesinden sonra (334/945) sadece Dîvânü's-Sevâd ayakta kalabilmişti.

Bu dönemlerde harâc divanı arazilerin yüzölçümü, vergi oranları ve kullanılan ölçülerle ilgili kayıtları muhafaza ediyordu. Bunların kaynağı vergi geliri olan harâc, cizye ve zekâtı. Mâverîdî'nin işaret ettiği Dîvânü'l-uşr (el-Ahşâmü's-sultaniyye, s. 182) harâc divanının sadece bir bölümü olmalıdır. Öte yandan Dîvânü'd-dâr teşkil edildiği zaman birbiriyle yakın ilgisi olan zimâm divanları bir araya getirilmişti. Dîvânü'z-zimâm, halkın ve beytûlmâlin haklarının muhafızı durumundaydı; ödemeler ve tahsilâtla ilgili evrak, kontrol edilmiş kıymet takdirleri ve Dîvânü'l-harâc'da toprakları ilgilendiren dokümanların bir kopyası burada saklanırdı. Halife tarafından verilmiş, vezir ve Dîvânü'd-dâr kâtibinin kontrolünden geçmiş olan bir iktâi Dîvânü'z-zimâm kâtibi divandaki kayıtlardan incelerdi. Dîvânü'n-nafakât'ın bütün divanlarla ilgisi vardı; burası masraf hesaplarını ara-

tırır ve rapor hazırlardı. III. (IX.) yüzyılın sonunda Dîvânü'n-nafakât asıl dârülhilâfenin ihtiyaçlarıyla ilgilenmekteydi. Bu divan giderlerin hesabını tutardı ve çeşitli harcama kalemleriyle ilgilenen alt bölümleri mevcuttu. Ayrıca Zimâmü'n-nafakât adlı bir başka bölüm daha vardı ve bunun kâtibi aynı zamanda Zimâmü'l-hazâin'in işlerini de yürütürdü. Dîvânü's-sâmî olarak da adlandırılan beytûlmâl divanı hazineye gelen para ve eşya kaynaklarının, her biri için, Dîvânü'l-hizâne, Dîvânü'l-ehrâ ve Dîvânü hizânatî's-silâh gibi küçük divanlar aracılığıyla düzenlenen kayıtlarını tutardı. Bu divan bütün gelirleri inceler, ayrıca bütün harcamalar da oradan geçerdi. Vezir, bütün ödeme emirleri üzerinde kâtibin damgasının bulunmasını gerekli sayardı. Genel olarak divan aylık ve yıllık bilançolar hazırlardı. 315'te (927) Vezir Ali b. İsâ haftalık bilançolar istedi. Dîvânü'l-cehbez beytûlmâlden ayrı idi. Dîvânü'd-diyâ' hazine mülklerinin yönetimiyle ilgilenirdi. Diyâ' için genellikle bir divanın mevcut olduğu bilinmektedir. Meselâ 325'te (936-37) bir Dîvânü'd-diyâ'l-hâssa ve'l-müstahdese ve Dîvânü'd-diyâ'l-Furâtiyye vardı. 304'te (916-17) Vezir İbnü'l-Furât Dîvânü'l-merâfık'ı tesis etti. Bu divan, şüpheli yollardan kazanılmış servetlerden yöneticilerin aldığı yardımlarla yani rüşvetlerle ilgileniyordu. Dîvânü'l-merâfık Suriye'den her yıl 100.000 dinar, Mısır'dan da 200.000 dinar toplardı. Vezir Ali b. İsâ devlete zarar verdiği için bu divanı yasakladı.

Para işleriyle ilgili her divanın ayrı bir zimâmı vardı. Fakat bazan zimâm divanlarının tek elde toplandığı da oluyordu. 295'te (907) sadece bir gün hilâfet makamında kalan İbnü'l-Mu'tezz'in veziri, birbiriyle ilgili bütün divanları (usul) Ali b. İsâ'nın, zimâm divanlarını da İbn Abdûn'un idaresine verdi. 319'da (931) zimâm divanları bir kâtibin, birbiriyle ilgili diğer divanlar da vezirin sorumluluğuna verildi. Böyle bir tasarrufa 325 (936-37) ve 327 (938-39) yıllarında da gidildi.

Dîvânü'l-cünd, rütbelerine göre tasnif edilmiş askerî kıtalar ve onların ödeme veya iktâlarının kayıtlarını tutardı. Bu divan biri ödeme ve harcamalarla ilgilenen, diğeri de asker alımları ve sınıflandırma yapan iki bölümden meydana gelmekteydi. Divanın hesap ve harcamalarına Zimâmü'l-ceyş adlı bir divan nezaret ediyordu.

Dīvānū'r-resâil doğrudan doğruya vezirin veya bir kâtibin yönetimindeydi. Mektuplar ve resmî belgeler, vezirin (veya halife) verdiği emirler doğrultusunda başkâtip tarafından hazırlanır ve halife veya vezir tarafından tasdik edildikten sonra kopyası çıkarılırdı. Bazan özel bir yazıcı bu son kopyayı hazırlardı. Üç yıllık aralıklarla mektuplar ve belgeler son bir tasnife tâbi tutularak fihristi çıkarılmak üzere büyük arşive (el-hizânetü'l-uzmâ) gönderilirdi. Muhtemelen önceleri Dīvānū'r-resâil'in bir bölümü olan Dīvānū'l-fed mektupları ve belgeleri alır, açar ve tasnif eder, muhtevalarına ait açıklamaları arkasına koyar ve vezire verirdi. Bu divan aynı zamanda belgelerin kayıtlarını da tutardı. 315 (927) yılında fed ve hâtem bir divan içinde toplandı.

301'de (913-14) Ali b. İṣâ, vakıflarla hayır işlerini (vukûf ve sadakât) ve zekât gelirlerini idare etmek için Dīvānū'l-birr'i kurdu. Bu gelirler Mekke, Medine, diğer kutsal yerler ve Bizans sınırındaki gönüllüler için harcanıyordu. Dīvānū's-sadakât sığırlardan alınan zekâtları toplamayı sürdürdü. 315 (927) yılında bir kâtip her iki divana da (birr ve sadakât) bakıyordu. Bu dönemde, sarayın kadınların bulunduğu bölümlerindeki işlere bakan bir Dīvānū'l-harem'den de bahsedilmektedir. Dīvānū'l-müsâderin, müsadere edilmiş malları yöneten divandı. Bu mallarla ilgili olarak biri divan, diğeri vezir için olmak üzere iki kopya çıkarılırdı. Müsadere edilmiş menkul malları yönetmek için Dīvānū'd-diyâi'l-makbûza kurulmuştu.

Kısa süreli ihtiyaçlara cevap vermek için kurulan divanlar yanında divanın bölümlerine de bazan divan denildiği görülmektedir. Ayrıca birden fazla divan bazan bir tek kâtibin emrine veriliyordu. Abbâsî Halifesi Mu'tazid-Billâh devrinde (892-902) divanlar salı ve cuma olmak üzere haftada iki gün tatil yapıyordu. Divan başkanlarının maaşları farklıydı. IV. (X.) yüzyılın başlarında bir Dīvānū's-Sevâd kâtibinin maaşı ayda 500 dinar, Dīvānū'l-atâ kâtibinin maaşı ise 10 dinardı. 314'te (926-27) Ali b. İṣâ yüksek maaşları üçte bir oranında indirdi. Böylece Dīvānū's-Sevâd kâtibi 333,5 dinar, Dīvānū'l-fed ve Dīvānū'l-hâtem kâtipleri de 200 dinar almaya başladılar. Dīvānū'l-maṣṣrik ve Dīvānū'd-diyâi'l-hâssa ve'l-müstahdes kâtipleri 100 dinar, Dīvānū'd-dâr kâtibi 500 dinar, zimâm divanlarının kâtibi, emrindeki kâtiplerle birlikte toplam 2700 dinar alıyordu. Ali

b. İṣâ, ödemede bulunulan ayları ekonomik sebeplerden dolayı yılın sekiz - on ayına indirdi. Bu durum daha sonra yaygınlık kazandı.

Büveyhîler devrinde (945-1055) kâtip ve kâtip yardımcısıyla Dīvānū's-Sevâd ve Dīvānū'd-diyâ' (ed-Diyâü'l-hâssa) mevcudiyetini sürdürüyordu. Maliye için teşkil edilen merkezî divan artık "divan" adını almıştı ve vezirin veya rütbece ona yakın bir kâtibin yönetimi altındaydı. 389 (999) yılında Bağdat'ta dokunan ipekli kumaşlar üzerinden öşür toplamak için özel bir divan kurulmuştu. Hesap ve masrafları kontrol edecek özel zimâmî ile Dīvānū'n-naḥakât devam etti. Dīvānū'z-zimâm malî divanları idare etmek ve kontrolü sağlamaktan sorumluydu. Hazine divanı Dīvānū'l-hazân (Dīvānū'l-hazn) olarak adlandırılmıştı. Bu divanın başkanına "hâzin" veya "nâzır" denilirdi. Zamanla darphâne de (dârüddarb) onun emrine verildi. Bununla beraber darphâne için Dīvānū'n-nakd ve'l-iyâr ve dâri'd-darb olarak adlandırılan özel bir divandan bahsedilmektedir. Dīvānū'l-cünd, ordunun esasını teşkil eden iki unsur olan Türkler ve Deylemîler için ikiye ayrılmıştı. Bu divana Dīvānū'l-ceyşeyn denilirdi ve "ârız" diye adlandırılan bir başkan veya hazineci vardı.

Fâtımî divanları aslında Abbâsî divanları ile benzerlik arzeder. Dīvānū'r-resâil burada Dīvānū'l-inşâ olmuştur. Başında sâhibü dīvāni'l-inşâ bulunurdu. Dīvānū'l-cünd Dīvānū'l-ceyş (Dīvānū'l-ceyş ve'r-revâtib) olarak adlandırılmıştı. Askerlerin orduya alınması, teçhizatı ve denetimleriyle ilgilenen müstevfî yönetimindeki Dīvānū'l-ceyş ve ödemelerle ilgilenen Dīvānū'r-revâtib olarak iki bölümden meydana geliyordu. Bununla beraber bazı bilgiler bu iki divanın sık sık ayrıldığını, ilkinin sâhibü dīvāni'l-ceyşin yönetiminde olduğunu, ikincisinin de asker ve sivil maaşlarıyla ilgilendiğini göstermektedir. Donanmaya büyük önem veren Fâtımîler'de gemi yapımı ve deniz kuvvetlerine bakan Dīvānū'l-amâir vardı. Maliye ile ilgilenen divanların işleri karışıktı. Görünüşe göre Dīvānū'l-meclis merkezî büro idi. Bir bölümünün iktâlarla ilgilendiği bilinen bu divanın değişik bölümleri vardı. Dīvānū'l-meclis, muhtemelen Abbâsî divanının benzeri olan bütün divanlardan gelen kararlar temin edildikten sonra gerektiğinde bütçe hesaplarını yapmakla görevliydi. Dīvānū'n-nazar, malî divanlarla onların memurlarının genel kontrolünü sağlıyordu.

Bu divanın Abbâsîler'in merkezî Dīvānū'l-harâc'ına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Dīvānū't-tahkik Dīvānū'n-nazar'a bağlıydı. Görevi diğer malî divanların hesaplarını incelemek olan bu divan, Abbâsîler'in merkezî zimâm divanına uygun düşüyordu. Dīvānū'l-has sarayın malî işlerine bakarken Dīvānū'l-ahbâs da vakıflarla ilgileniyordu. Dīvānū'l-mevârisi'l-haṣriyye, müsadere edilmiş veya mirasçısı bulunmayan mülkleri idare etmek için teşkil edilmişti. Mezâlim işleri halife veya vezirin uhdesindeydi. Bu işle görevli iki kâtibi bulunan Dīvānū't-tevkî vardı. Kâtiplerin maaşları farklıydı. İnşâ kâtibi ayda 150 dinar alırken Dīvānū'n-nazar'ın 70, beytûlmâlin 100, Dīvānū't-tahkik kâtibinin 50, Dīvānū'l-ceyş, tevkî, meclis ve iktâ kâtiplerinin maaşları ise 40 dinardı. Daha küçük kâtipler de 5-10 dinar alırdı. Bu divanlarda gayri müslimlerin yaygın olarak görev almaları zaman zaman onlara karşı tepkilere sebep olurdu.

XI-XIII. yüzyıllarda Büveyhîler devrinde sonra Dīvānū'r-resâil Dīvānū'l-inşâ, kâtibi de kâtibü'l-inşâ olarak adlandırılmıştır. Vezir tarafından yönetilen merkezî büroya ed-Dīvân denilmiştir. Burası zamanla sâhibü'd-dīvân adlı bir kâtip tarafından idare edilmeye başlanmış, sonra da ed-Dīvānū'l-azîz adını almıştı. Malî hususlar, öncelikle Dīvānū'l-harâc'ın işlerini gören Dīvānū'z-zimâm'ın ilgi alanı içindeydi. İktâ sahipleri ve yöneticiler gelirlerini ona gönderirdi. Burası, bir kâtip tarafından (kâtibü'z-zimâm, daha sonra sadr) yönetilen ana divan ve divanın çalışmalarını ve gelirini kontrol eden bir müşrif tarafından yönetilen bir alt bölüm olmak üzere iki kısımdan teşekkül ediyordu. Her eyalette bir nâzır veya müşrifin yönettiği bir divan vardı. el-Mahzenü'l-ma'mûr, zamanla beytûlmâl için kullanılan "el-mahzen" (hazine) yerini aldı. Başkanı olan sâhibü'l-mahzen de nâzır veya sadr ile yer değiştirdi. Darphâne de bu divanın yönetimindeydi ve mevkii çok yüksekti. 594'te (1198) divanın sadrına bütün divanların üstünde bir yetki verilmişti. Bir nâzır tarafından yönetilen Hizânetü'l-gallât gibi birçok bölümü vardı. Burada ayrıca hazinenin işlerini kontrol eden bir müşrif de görev almıştı. Bundan, işrafın eski zimâmın yerini aldığı açıkça anlaşılmaktadır. Dīvānū'l-cevâlî, cizyenin değerini takdir etmek ve toplamakla görevliydi. Yeni bir büro olan Dīvānū't-terikâti'l-haṣriyye, mirasçısı bulunmayan mülkleri idare et-

mek gayesiyle kurulmuştu. Bir nâzir tarafından yönetilen Dîvânü'l-akâr, devlet mülkiyetinde olan dükkânlar ve benzeri binalara bakardı. İnşa ve onarım işleri Dîvânü'l-ebniye olarak adlandırılan başka bir büronun yetki alanına girmektiydi. Bu divanın personeli arasında mimar ve mühendisler de vardı. Dîvânü'l-hisbe, genellikle kâdîkudâtın veya bir nâibin yönetimindeydi. Gayri müslimler malî dairelerde müslümanlarla uzun süre birlikte çalıştılar. Zaman zaman bazı sınırlamalar getirildiyse de bu durum geçici oldu. Nitekim 533'te (1138-39) divan ve hazinedeki görevlerine son verilen yahudi ve hristiyanlar bir ay sonra tekrar vazifelerine dönmüşlerdi.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, VI, 240; *Nationalbibliothek Papyrus Erzherzog Rainer*, Vienna 1894; *British Museum Greek Papyri IV, the Aphroditio Papyri* (ed. H. I. Bell), London 1910; *Corpus Papyrorum Raineri Archiducis Austriae III* (ed. Adolf Grohmann), 1923-24; Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 24, 25, 26-27, 80-81; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 562, 567, 568, 569, 571; Hârizmî, *Mefâtîhu'l-ʿulûm*, Beyrut, ts., s. 37, 42, 50; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuḍât* (Guest), s. 80-86; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır* (Âmir), s. 22; Belâzürî, *Fütûh* (Münecid), s. 193, 300-301, 449-451, 454, 464; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 130, 132; III, 127; Çehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 3, 16-17, 21, 23, 24, 25, 34, 38, 44-45, 60, 61, 63-64, 131-132, 146, 166, 168, 220; Süli, *Edebü'l-küttâb*, s. 187, 190-191, 192-193; a.mlf., *Aḥbârü'r-Râzî-Bilâh ve'l-Müttakî-Lillâh*, Beyrut 1983, s. 61, 87, 147; Sîrâfî, *Kânûnü dîvânî'r-resâ'il* (nşr. A. Behcet), Kahire 1905, s. 94, 100-103, 108, 116, 118, 144-145; Mâveridî, *el-Aḥkâmü's-sultânîyye*, s. 175, 179-180, 182-183, 189, 190-191; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 44, 60, 68, 108, 151-152, 155, 241-242, 257; II, 120-121, 242, 263, 266; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 27, 28, 29, 55, 83, 125, 155, 162; X, 24-25, 27, 52, 125, 165; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, Beyrut, ts., I, 226; Kalkaşendî, *Subḥu'l-a'sâ*, I, 90, 92, 96, 103; III, 490, 492-493, 495, 526; X, 310; Makrîzî, *el-Ḥitâṭ*, I, 148-150, 151, 160-162, 242; II, 241, 244, 245, 306; III, 140, 426, 494-495; A. Mez, *Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922, chapter VI; a.mlf., *el-Ḥaḍâretü'l-İslâmiyye*, II, tür.yer.; H. Bowen, *The Life and Times of Alî b. İṣâ*, Cambridge 1928; Nabia Abbott, *The Kurrah Papyri*, Chicago 1938, s. 13-14; S. A. Q. Husaini, *Arab Administration*, Madras 1949, s. 76, 149 vd.; Abdülâzîz ed-Dürî, *en-Nüzumü'l-İslâmiyye*, Bağdad 1950; a.mlf., "Dîwân", *El²* (İng.), II, 323-327; R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1957, s. 325 vd.; D. Sourdel, *Le vizirât abbâsîde de 132/750 à 324/934*, Damascus 1961; A. von Kremer, *The Orient Under the Caliphs*, Delhi 1983, s. 196-197; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)* (doktora tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; H. F. Amedroz, "Abbasid Administration in its Decay...", *JRAS* (1913), s. 823-842.

ABDÜLÂZİZ ED-DÜRÎ

B) Eyyûbîler'de Divan. Eyyûbîler devrinde devlet işlerini yürüten Dîvânü'l-inşâ, Dîvânü'l-ceyş, Dîvânü'l-mâl adlı üç büyük divan ve buna bağlı daireler vardı. Dîvânü'l-inşâ devlet idaresinde bürokrasinin merkeziydi. Her türlü iç ve dış yazışmalar, tayin, azil, nakil kararları buradan çıkardı. Divanın başkanına aynı zamanda kâtibü's-sır denirdi. Makrîzî'ye göre kâtibü's-sırrın vazifeleri arasında, içeriden ve dışarıdan sultana gönderilen resmî evrakı okumak ve onlara cevap vermek, merasimleri idare etmek, dârüladde sultanın önünde oturup yapılan şikâyetleri okumak ve gerekli cevapları yazmak, sultanın huzurunda toplanan danışma meclislerinde gerekli açıklamaları yapmak, sultanla emîrler arasında çıkan anlaşmazlıklarda ve önemli işlerde aracılık yapmak, kadı ve müderislerin tayin, nakil ve azillerini yapmaktı. Bunlardan başka posta ve muhabeerat işlerinin düzenlenmesi de Dîvânü'l-inşâ'nın görevlerindendi. Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinde Dîvânü'l-inşâ'nın ve onun başkanı Kâdî el-Fâzîl'in devlet idaresinde zikredilenlerden daha da üstün bir yeri vardı. Kâdî el-Fâzîl aynı zamanda sultanın veziriydi. Bu sebeple Dîvânü'l-inşâ'nın öteki divanlar üzerinde kontrol yetkisi vardı. Diğer divanların başına getirilecek kişiler Kâdî el-Fâzîl'in fikri alınarak tayin ediliyordu. Bu sırada Dîvânü'l-inşâ'da Kâdî el-Fâzîl'dan başka onun yardımcısı ve Nüreddin Mahmud'un Dîvânü'l-inşâ başkanı İmâdüddin el-İsfahânî de bulunuyordu. Bu iki yönetici aynı zamanda birer edip olup kendilerinden sonraki nesiller üzerinde büyük etki yapmışlardır. Dîvânü'l-inşâ Fâtımîler dönemindeki geleneklerin tesiri altındaydı. İmâdüddin el-İsfahânî dahi bu konuda Irak'taki üslûpçulardan ziyade Mısır'da yetişip mesleğini orada iletmiş olan Kâdî el-Fâzîl'in yolunu takip etmekteydi. Merkezdeki Dîvânü'l-inşâ'nın daha küçük örnekleri eyaletlerde bulunuyordu. Daha sonraları büyük bir üne kavuşacak olan Abdürrahim b. Şîs el-Asnâî bu devirde Kûş, İskenderiye ve Kuddüs dîvânü'l-inşâlarında çalışmıştır. Mısır Dîvânü'l-inşâsı'nda yazılan evrakın üslûbuna çok dikkat edilirdi; bu evrak aynı zamanda bir dilcinin kontrolünden de geçirilirdi. Fâtımîler'in son dönemleriyle Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinde bu işi meşhur dilci İbn Berrî Ebû Muhammed Abdullah el-Makdisî (ö. 582/1187) yapmıştır. Dîvânü'l-inşâ'dan çıkan evrak sultanın tuğrasını taşıır, konusuna ve

gönderildiği yere göre çeşitli adlar alır ve ayrı ebatta kâğıtlara yazılırdı. Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinden Kâdî el-Fâzîl ve İmâdüddin el-İsfahânî'nin bugüne ulaşan münşeatındaki "sultânîyyât"tan, bu sırada Dîvânü'l-inşâ'dan çıkan evrakın isimleri hakkında genel bir bilgi edinilebilmektedir. Bu evrakın zamanımıza ulaşan en önemli kısmını halifeye, Bağdat'taki diğer görevlilere, çeşitli hükümdarlara ve emîrlere gönderilen mektuplar teşkil eder. Bu mektuplar muhtelif meselelere dair mütalaalardan, cihada çağrılardan, tebşîrâmelerden, tebriklerden ve tâziyelerden meydana gelir.

Dîvânü'l-ceyş (Dîvânü'l-iktâ ve'r-revâtib), Nüreddin Mahmud devrinde Dîvânü'r-revâtib ve Dîvânü'l-idâre ve't-tec-hîzât olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Elisseeff'e göre Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinde Dîvânü'r-revâtib yerini Dîvânü'l-iktâ'a bırakmıştı. Fakat onun bu iddiası şüpheli karşılanmalıdır. Zira Dîvânü'r-revâtib Selâhaddîn-i Eyyûbî devrinde de devam etmiş olmalıdır. Dîvânü'l-ceyş'in Dîvânü'l-mâl ile sıkı bir ilişkisi vardı. Bütün askerî iktâların dağıtımı, ayrıca maaş alan askerlere câmekiyye ve râtib tevzii bu divan tarafından yapılırdı. Bu divanın en önemli görevi askerî iktâların dağıtımı ve kontrolü idi. Bu sebeple bütün iktâları, bu iktâların üç yıllık gelirini ve bunun her yıla düşen payını gösterir bir cerideye (defter) sahip bulunurdu. Her iktâın karşısında iktâlinin adı, senelik tahsisatı ve rumuz şeklinde iktâın yıllık geliri gösterilirdi. İkinci bir ceridede askerlerin, emîrlerin adları, her emîrin ne kadar asker bulundurduğu, menşurunun tarihi, iktâ teslim alış tarihi, iktâdan onun hassına ve askerlerine ne kadar hisse düştüğü yazılırdı. Bu defterde emirlerden sonra askerlerin adları gelirdi. Bunlardan her şahsa ayrılan hâneye menşur tarihi, iktâ teslim alış tarihi, iktâın geliri ve kendi payı kaydedilirdi. Dîvânü'l-ceyş'te bunlardan başka günlükler hazırlanır, bunlara misaller, ihraçlar, yenilenen menşurlar yazılır ve bunlar hemen ceridelere geçirilirdi. Emîrlerin adlarını ve arz tarihlerini gösteren listeler yapılırdı. Bir asker emirden ayrılır veya ölürse menşura göre hizmetinin muhasebesi yapılır, hizmet eksikliği varsa gereken miktar geri alınır. Menşurlarda ve misallerde iktâın türü ve tarihi mutlaka kaydedilirdi. Osman b. Ali en-Nablusî'nin kaydına göre Mısır'daki Dîvânü'l-ceyş başkanı her yıl memurlarından, ülkenin sulama sisteminde ve ara-